دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۱۱/۳۰
پذیرش مقاله: ۱۳۹۸/۰۸/۲۵

دوفصلنامه علمی پژوهش هنر
سال نهم، شماره هفدهم، بهار و تابستان ۱۳۹۸

مطالعه باستان‌شناختی نقوش و تزئینات سفالینه‌های عصر قاجار (با تأکید بر نمونه‌های موجود در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران)

اسماعیل نصری* حسام اصلانی**

چکیده

فن و هنر سفالگری عصر قاجار به‌لحاظ شیوه‌های ساخت، تزئین، طرح و نقش، دارای مؤلفه‌ها و شاخصه‌ها، وجوه افتراق و اشتراک فراوانی با دوران قبل از خود بوده که در مطالعات باستان‌شناسی کمتر بدانها توجه و پرداخته شده است. مطالعه و بررسی ظروف سفالی دوره قاجار، افزون بر آشنایی با فرهنگ حاکم بر این دوره، شیوه‌های ساخت و تزئین به‌ویژه در خصوص نقوش به‌عنوان اصلی تزئینی در سفالینه‌ها را آشکار می‌سازد. از این‌رو، در مقاله پیش رو با مطالعه و بررسی تعدادی از سفالینه‌های عصر قاجار، شیوه‌های تزئین و نقوش بر روی ظروف سفالی بررسی می‌شوند. بر این اساس، هدف از این پژوهش، آشنایی با انواع نقوش به‌کار رفته در سفالینه‌های مورد مطالعه و در نهایت، طبقه‌بندی این نوع نقوش است. در این پژوهش، نتیجه جستجوها به روش میدانی با مراجعه به موزه‌های داخلی (رضا عباسی، موزه ملی ایران، موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران) و جست‌وجو در وب‌سایت موزه‌های خارجی (ارمیتاژ، ویکتوریا و آلبرت)، به یافتن نوزده نمونه انجامید که بیشترین تعداد، از موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران انتخاب شد. روش انجام این پژوهش، توصیفی- تحلیلی بوده و روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و همچنین، بر بررسی میدانی استوار است. بدین معنا که ابتدا همه نمونه‌ها به‌صورت میدانی و اسنادی گردآوری شده، سپس معرفی، تحلیل و در جداول ترسیمی، نقوش تزئینی، ویژگی‌ها و شاخص‌های خاص هر یک استخراج و تقسیم‌بندی شده‌اند. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهند سفالگری دوره قاجار در عین تأثیرپذیری و تداوم سبک‌های سفال‌سازی دوران قبل، به نوآوری‌هایی در زمینه نقوش دست یافته که مختص به این دوره بوده‌اند.

کلیدواژه‌ها: ظروف سفالی، عصر قاجار، نقوش و تزئینات، موزه آبگینه

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان. esmaielnasri@gmail.com
** استادیار، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان. h.aslani@aui.ac.ir.

مقدمه

هنر سفالگری، یکی ارزشمندترین صنایع هنری است که مانند دیگر هنرها و صنایع در ایران، پیشینه‌ای والا دارد. نقش‌مایه‌های اجراشده بر روی سفالینه‌ها، یکی از اساسی‌ترین جلوه‌های ذوق و اندیشه هنرمندان مسلمان در جهان اسلام به شمار می‌روند که با مطالعه آنها می‌توان به شناخت گوشه‌ای از تاریخ، فرهنگ، هنر و تمدن اسلامی دست یافت. از آنجا که هنرمند سفالگر خواهان برقراری ارتباط بین طبیعت و اثری که می‌آفریند است، مضامین روی سفالینه‌ها نیز متأثر از طبیعت، محیط اطراف و نیز شرایط اجتماعی خاص هر دوره بوده‌اند و به‌علت گستردگی و سلسله‌های تاریخی مختلف حاکم بر ایران، نوع نقوش و موضوعات در هنر ایران دوره اسلامی، از سبک‌ها و تنوع بسیاری برخوردار بوده است. هنرمندان سفالگر در تزئین آثار سفالی خویش، اشعار، نوشته‌های مذهبی، اشکال حیوانی، گیاهی، انسانی، پرندگان و نقوش هندسی را که زاییده ذهن خلاق آنها بوده، بر روی این آثار پدید آورده‌اند. درباره آغاز پیدایش نقوش و مضامین بر روی سفالینه‌ها، باید یادآور شویم که بیشتر این نقش‌مایه‌ها آغاز و پیدایش مشخصی نداشته و هیچ‌یک یک‌باره و ناگهانی پدید نیامده‌اند، بلکه پدیده‌ای تدریجی بوده که در طول سال‌ها و یا قرن‌ها تکامل یافته است؛ چرا که در ابتدا هنرمندان عرصه سفالگری برای بیان منظور خویش، از مفاهیم ساده ابتدایی در قالب نقوش هندسی و انتزاعی بهره جسته و به‌تدریج توانستند نقش‌مایه‌های کامل‌تر را اجرا نمایند تا به‌صورت امروزی درآمده است. قلیل بودن نمونه‌های برجای مانده، پراکندگی و کم بودن اطلاعات مربوط به سفال قاجار، از مسائل عمده این پژوهش هستند. سفالینه‌های این دوران اگر چه از اوج‌های درخشان آن در عصر صفوی فاصله داشته، ولی در شیوه‌های ساخت، تزئین، طرح و نقش، از دستاوردهای غنی برخوردار بوده؛ از این‌رو، مطالعه، بررسی و دسته‌بندی نقش‌مایه‌های سفالینه‌های مورد مطالعه، از اهداف اصلی این پژوهش هستند. برای رسیدن به این اهداف، پرسش‌های اصلی این تحقیق عبارت هستند از؛ ۱. نقوش اجراشده بر روی سفالینه‌های مورد مطالعه کدام هستند؟ ۲. هر یک از اشکال موجود در این سفالینه‌ها، چه ویژگی‌هایی را در خود نهفته دارند؟ در این مقاله ابتدا به‌طور مختصر، به وضعیت هنرها و سفالگری این برهه از تاریخ کشورمان و در نهایت، به معرفی، بررسی، مطالعه و تحلیل نوزده نمونه از سفال‌های قاجار پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

در برخی از کتاب‌های منتشرشده در خصوص سفال ایرانی اسلامی، بخشی به معرفی سفال عصر قاجار اختصاص داده شده است از جمله؛ "فن و هنر سفالگری" (توحیدی، ۱۳۸۷)، "پیشینه سفال و سفالگری در ایران" (کیانی، ۱۳۷۹)، "سیری در هنر ایران" (پوپ، ۱۳۸۷)، "هنر و معماری اسلامی ۲" (بلر و بلوم، ۱۳۸۱)، اما خلیلی و ورنویت (۱۳۸۳) به‌طور مشخص در کتاب "گرایش به غرب در هنر قاجار، عثمانی و هند"، به نمونه‌هایی از ظروف سفالی و سرامیکی قاجار و دوره‌های هم‌عصر آن در کشورهای هند و عثمانی پرداخته‌اند. قاسمی و شیرازی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان "بررسی تأثیرات شیوه‌های ساخت و تزئین ظروف سفالی و سرامیکی صفوی بر نمونه‌های ساخته‌شده در دوره قاجار"، پاره‌ای از ویژگی‌های کلی نقوش و تزئینات این دوره را مطرح کرده‌اند. همچنین، حسینی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان "جلوه‌هایی ناب از هنر سفالگری عصر قاجار"، بر پایه مستندات باستان‌شناسی، به معرفی گونه‌های فاخر و زیبای هنر سفالگری عصر قاجار پرداخته است. پژوهش حاضر، با توجه به مطالعات پیشین، به بررسی نقوش و تزئینات سفالینه‌های دوره قاجار با استفاده از جداول تطبیقی و آنالیز نقوش پرداخته و رهیافتی تازه در خصوص شناخت و مطالعه سفال عصر قاجار مطرح می‌کند. با رجوع به اسناد کتابخانه‌ای و جستجو در بین پایان‌نامه‌ها و مقالات، هیچ پژوهشی یافت نشد که به بررسی کامل و جامع سفالینه‌های دوران قاجار پرداخته باشد؛ که همین امر، از ضرورت‌های انجام تحقیق در رابطه با سفالینه‌های این دوران است.

روش پژوهش

این پژوهش از نظر روش، توصیفی- تحلیلی بوده و جمع‌آوری اطلاعات، به شیوه بررسی اسناد مکتوب و میدانی انجام شده است. همچنین، مقاله از طریق ارائه جداول مقایسه‌ای، نقوش، تزئینات و اشکال متنوع سفالینه‌های قاجار را بررسی می‌کند.

وضعیت هنرها و سفالگری در دوران قاجار

ایران در زمان قاجاریان (۱۹۲۵-۱۷۹۴م.)، وارد مرحله جدیدی از تاریخ خود شد. ایران در ایام حکومت آنها، از یک سلطنت پادشاهی تاریخ میانه اسلامی همراه با تشکیلات اداری که الگوی سنتی ایالات شرقی در زمان خلافت متأخر عباسیان بود، به مشروطه سلطنتی که ظاهراً از یک مجلس نمایندگان تشکیل شده بود تبدیل شد (لمبتون، ۱۳۸۵: ۱۷۹). عامل حساسی که این تحول را ایجاد کرد، تماسی بود

که بین ایران و اروپای غربی و روسیه در قرن نوزدهم به‌وجود آمده بود (همان: ۱۸۰). هنرها در زمان سلسله قاجار، تداوم مستقیم هنرهای ادوار پیشین نبودند. هنر این دوره از نظر کیفی، در سطح پایین‌تری از هنر ادوار پیشین قرار داشت و از حیث شکوه و عظمت، قابل‌مقایسه و هم‌سنجی با آن نبود؛ اما ویژگی و هویت کاملاً مستقل و پالوده‌ای را به نمایش گذاشت (اسکارچیا، ۱۳۷۶: ۳۷). هنر قاجار مانند هنر صفوی، هنری انسان‌محور است که شایسته‌ترین میزبان تجلی و نمایش عمیق‌ترین احساسات و اندیشه‌های بشری بوده و یکی از اساسی‌ترین و در واقع تعیین‌کننده‌ترین عناصر تشکیل‌دهنده نگاره‌ای عصر صفوی و قاجار، هم به‌لحاظ ابعاد تجسمی و هم وجوه معنایی و محتوایی است، ولی انسان‌مداری عهد قاجار خود را به موجودی نیمه‌زمینی داد که بیشتر از هر چیزی در پی نمایاندن ظاهر پرتجمل خود بود (ابراهیمی ناغانی، ۱۳۸۶: ۸۶-۴۵). در زمینه سفالگری دوران قاجاریه، می‌توان گفت که پس از پایان سلسله صفویه، صنعت سفالگری رو به انحطاط نهاد و علت آن، ورود آثار فراوانی در سبک‌های اروپایی به ایران بود. در زمینه سفال و چینی، نفوذ طرح‌ها، رنگ‌ها و اندام‌های این کالاها، ظروف ایرانی را دستخوش هنرهای صادراتی نمود. در نتیجه، ظروف وارداتی، به هنر ساخت و تکوین ظروف سفالین اصیل ایرانی لطمه وارد کردند. به‌طور کلی صنایع سفال و چینی در طی دو قرن تا پایان دوره قاجاریه، عموماً تحت تأثیر عرضه فراوان کالاهای مشابه و وارداتی، توان رقابت را از دست داد و به انزوا کشیده شد؛ تا جایی که رفته رفته تکنیک و شیوه‌های هنر سفالگری متعالی و کهن نیز از یاد و خاطره سفالگران زدوده شد (کامبخش فرد، ۱۳۸۹: ۴۹۰- ۴۸۹). گر چه بعد از حمله افغان‌ها و انقراض صفوی، بیشتر کارگاه‌های سفالگری به حیات خود ادامه دادند، با این حال، آگاهی ما از چگونگی سفالگری دوران قاجار به آن حد نیست که بتوان شیوه و سبک‌های گوناگونی را برای آن تعیین نمود. از انواع ظروف سفالینی که در این دوران ساخته می‌شده، می‌توان سفالینه‌های آبی و سفید، ظروف سفیدرنگ (گامبرون)، سفالینه با نقاشی زیرلعاب و رنگارنگ و ساخت نوع جدیدی از ظروف سفالین با نقاشی و تزئین مشبک با لعاب شفاف در شهرهای مختلف از جمله نائین را نام برد (کیانی، ۱۳۷۹: ۴۸). شیوه تولید سفالینه‌های زرین‌فام که در دوره صفویه احیا شده بود، بار دیگر در دوران قاجار به‌سبب توجه و علاقه اروپاییان به ظروف زرین‌فام قدیمی‌تر، رواج یافت. نمونه‌ای از ظروف زرین‌فام، کاسه‌ای با نقوش گل و گیاه مایل به قرمز در زمینه آبی به امضای محمد یوسف و تاریخ نسبی ۱۲۱۲ هجری قمری است که در موزه هتینز دوسلدروف[1] نگهداری می‌شود (واتسون، ۱۳۹۰: ۲۴). البته رنگ‌های نقوش سفالینه‌های زرین‌فام دوره قاجار، بیشتر به صورتی تمایل داشته، در حالی که در دوره صفوی، طیفی از رنگ‌های قهوه‌ای شکلاتی (قهوه‌ای تیره) تا قرمز مسین (قرمز متمایل به قهوه‌ای) را شامل می‌شوند (فهروری، ۱۳۸۸: ۷۵). انتقال پایتخت از اصفهان به شیراز در دوران زندیه، سپس به تهران در دوران قاجار همراه با انتقال مراکز هنری به این شهرها، بهبود شرایط اجتماعی و اقتصادی، افزایش جمعیت و توجه به معماری، موجب توجه هنرمندان سفالگر به تهیه کاشی برای تزئین بناها شد. در اواخر این دوران، ساخت ظروف سفالی با تزئینات محلی، در شهرهای یزد، همدان، شهرضا، زنجان، سیستان و بلوچستان، خراسان، کرمان، اصفهان، شیراز و تبریز متداول شد (توحیدی، ۱۳۸۷: ۲۸۸).

بررسی نمونه‌های مطالعاتی

اشیای مورد پژوهش، نوزده ظرف بوده که در مجموعه‌ها و موزه‌هایی نظیر؛ موزه رضا عباسی، موزه ملی ایران، موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران، موزه ارمیتاژ و موزه ویکتوریا و آلبرت نگهداری می‌شوند. این آثار ضمن تنوع فرمی، با نقوش و تزئینات مختلف شامل؛ نقوش انسانی، حیوانی، پرندگان، نقوش اسلیمی و کتیبه‌ها، ترسیم و تزئین شده‌اند. بر این اساس، ضمن معرفی نمونه‌های مطالعاتی، از طریق جداول مقایسه‌ای، نوع تزئینات، نقوش آنها و خصوصیات هر یک بررسی شده‌اند.

گلدان‌ها

۱. گلدان لعاب‌دار به شماره ثبت S385 در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران به ارتفاع ۳۵ سانتی‌متر با نقوش آبی در زمینه سفید شامل تصاویری از پسران جوان و احتمالاً شاهزادگان قاجاری در داخل قاب‌هایی شبیه به قلب با زمینه سفید که در قسمت بالای آنها و در سمت چپ و راست، یک شاخه گل سفیدرنگ و گل‌های شیپوری قرار گرفته‌اند. در مورد تکنیک و کیفیت لعاب این گلدان با توجه به ترک‌های ریز و شبکه‌ای سطح آن، گمان می‌رود اتصال مناسب با بدنه صورت نگرفته و لعاب، دارای ضریب انبساط و انقباض متفاوت با بدنه است (شکل ۱).

۲. گلدان لعاب‌دار به شماره ثبت S111در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران به ارتفاع ۳۴ سانتی‌متر با نقوش آبی در زمینه سفید شامل؛ تزئینات اسلیمی و محرابی به رنگ‌های زرد، سفید و قهوه‌ای به شکل گل‌های لاله

و لوتوس در بدنه خارجی ظرف در دو ردیف افقی و اسلیمی‌های S شکل حد فاصل گل‌های لاله که دور تا دور ظرف را در دو ردیف افقی احاطه کرده‌اند. همچنین در قسمت در ظرف، دو کبک روبه‌روی هم و نقش یک شیر، نمایش داده شده‌اند (شکل ۲).

۳. گلدان لعاب‌دار به شماره ثبت S345 واقع در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران به ارتفاع ۳۱ سانتی‌متر (شکل ۳). این گلدان، دارای زمینه نخودی بوده و هنرمند از رنگ‌های گرم قهوه‌ای، زرد، بنفش و خاکستری در طراحی نقوش و مضامین استفاده کرده است. تزئین سطح بیرونی شامل؛ تصاویر پنج جانور (دو آهو، دو اسب و گوزن) در حال حرکت در بین نقوش گیاهی است.

۴. گلدان گلابی‌شکل به شماره ثبت VT-2721 واقع در موزه ارمیتاژ روسیه با نقوش چند رنگ[۲] (پولیکروم)[۳] به ارتفاع ۲۷ سانتی‌متر. در قسمت بدنه بیرونی این گلدان، نقش یک اژدها که در فواصل آن نقوش گیاهی قرار گرفته، تزئین شده است (شکل ۴). نمونه‌هایی از این نوع، یادآور سفالینه‌های آبی و سفید صفوی بوده که بر روی آنها چنین تصاویری نقش بسته‌اند.

۵. گلدان بدون لعاب به شماره ثبت S346 واقع در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران به ارتفاع ۲۶ سانتی‌متر (شکل ۵). تزئینات روی این گلدان، در برگیرنده نقوش دو جانور (آهو) روبه‌روی هم در میان تزئینات گیاهی هستند. به نظر می‌رسد نقوشی که با رنگ لاجوردی اجرا شده، لعاب نیست، بلکه رنگ روغن بوده که با قلم مو، طرح آنها روی زمینه نخودی این گلدان نمایش داده شده‌اند. سطح این گلدان، پر از ترک‌های ریز شبکه‌ای بوده که به‌خاطر پخت ناقص بوده است.

۶. گلدان بدون لعاب در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران با زمینه نخودی با نقوش به رنگ آبی به ارتفاع ۲۰/۵ سانتی‌متر و به شماره S351 (شکل ۶). تزئین بدنه بیرونی، نقش یک خرگوش و آهو در حال دویدن در چراگاه را نشان می‌دهد. فواصل نقوش حیوانات را، نقوش گیاهی که به‌صورت نقوش پرکننده سرتاسر متن زمینه را احاطه نموده، فرا گرفته‌اند.

۷. نمونه‌ای دیگر از گلدان‌های بدون لعاب دارای چهار دسته با زمینه نخودی مایل به قهوه‌ای با نقوش آبی در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران به ارتفاع ۲۵ سانتی‌متر و

شکل ۱. گلدان با نقوش آبی بر زمینه سفید (موزه آبگینه، ۱۳۹۵)

شکل ۲. گلدان با گل‌های لاله و نقوش اسلیمی (موزه آبگینه، ۱۳۹۵)

شکل ۳. گلدان با زمینه نخودی (موزه آبگینه، ۱۳۹۵)

شکل ۴. گلدان گلابی‌شکل، موزه ارمیتاژ (URL: 1)

به شماره ثبت S352 (شکل ۷). بدنه بیرونی این گلدان، به چهار قسمت تقسیم شده که هر قسمت، با نقش یک بته جقه به‌صورت قرینه تزئین شده است؛ در حد فاصل بته جقه‌ها، ترسیم‌های انتزاعی که سرتاسر بدنه را پوشانده، آرایش یافته‌اند.

کوزه‌ها

۸. کوزه چینی واقع در موزه رضا عباسی به ارتفاع ۳۵ سانتی‌متر و شماره ثبت ۱۶۷۹ (شکل ۸)، مشتمل بر نقش زنی در داخل یک قاب در حالی که مشغول نواختن چنگ است و در پشت سر وی، نقش دو درخت تزئینی مشاهده می‌شود. زن، پوشش بلندی به سر دارد و برای تزئین لباس وی، از هاشورهای سیاه و سفید استفاده شده است. همچنین در اطراف و در قسمت بدنه و درب این گلدان، گل‌های چهارپر، گل‌های قاجاری و گل‌های هشت‌پر (لوتوس) به رنگ‌های آبی، سبز، سفید و صورتی نمایش داده شده‌اند. در این کوزه بیشترین توجه هنرمند، به شخصیت زن موجود در شکل معطوف شده است. تزئین این ظرف به‌طور مشخص، شامل نقوش گیاهی و ترسیم پیکره انسانی به سبک قاجاری است.

۹. کوزه بدون لعاب واقع در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران به ارتفاع ۲۷/۳ سانتی‌متر و شماره ثبت S353 (شکل ۹) دارای نقوش لاجوردی بر روی زمینه نخودی مشتمل بر صحنه مبارزه اسب با پرنده که در میان برگ بوته‌ها احاطه شده است. به نظر می‌رسد هدف هنرمند قاجاری از اجرای این نوع تزئین، یادآوری صحنه‌های مبارزه دو حیوان که در نقوش دوره‌های هخامنشی وجود داشته بوده؛ لیکن ضعف تکنیکی در اجرای این نقوش، به‌خوبی آشکار است.

بشقاب‌ها

۱۰. بشقاب لعاب‌دار در موزه ارمیتاژ روسیه به قطر ۱۵/۵ سانتی‌متر با پایه حلقه‌ای کمی مدور شامل نقوش چند رنگ در زمینه سفید مشتمل بر تصویر مردی (پادشاه) در حال مبارزه با اژدها در کف داخلی که توسط یک کتیبه به زبان ترکی در داخل چهار قاب جداگانه در بر گرفته شده است. تصویر فرد کشیده‌شده در این ظرف، مشابه و قابل‌مقایسه با تصاویر مبارزه رستم و اژدها در خان سوم بوده و متعلق به سده ۱۳ هجری قمری است (شکل ۱۰). در متن کتیبه آمده؛ یتق ذیلدن یخ فایده. معنی: خوابیدن فایده ندارد. قسمت‌های دیگر کتیبه

شکل ۵. گلدان بدون لعاب (موزه آبگینه، ۱۳۹۵)

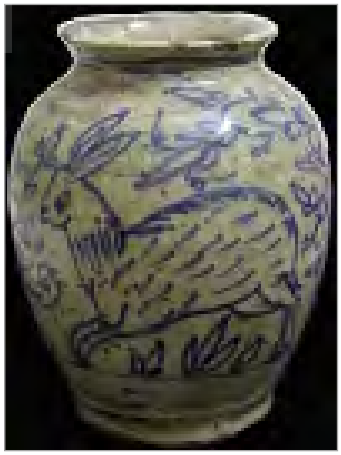

شکل ۶. گلدان سفالی بدون لعاب (موزه آبگینه، ۱۳۹۵)

شکل ۷. گلدان بدون لعاب با نقش بته جقه (موزه آبگینه، ۱۳۹۵)

شکل ۸. کوزه چینی (موزه رضا عباسی، ۱۳۹۵)

خوانا نیستند. این بشقاب به شماره VT-2457 در موزه ارمیتاژ به ثبت رسیده است.

۱۱. بشقاب لعاب‌دار چند رنگ به شماره ثبت S488 واقع موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران با پایه مدور به قطر ۲۵/۵ سانتی‌متر با نقش شمسه بزرگ به رنگ‌های زرد، سبز و اخرایی در کف داخلی و برگ‌هایی به رنگ سبز بر روی لبه داخلی. برای جدا کردن نقش مرکزی از نقش لبه، از دایره‌ای آبی‌رنگ در حد فاصل آنها استفاده شده است و چهار کادر مستطیلی در حاشیه لبه نیز نقوش برگ‌های روی لبه را در بر گرفته‌اند (شکل ۱۱).

۱۲. بشقاب منقوش چند رنگ دیگری با زمینه نخودی در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران با پایه مدور به قطر ۳۵/۵ سانتی‌متر به شماره ثبت S489 با نقش گلی شبیه به گل آفتابگردان در کف داخلی و برگ‌هایی به رنگ سبز در داخل چهار کادر مستطیلی در لبه داخلی (شکل ۱۲). در مرکز ظرف، یک نوار آبی‌رنگ، نقش اصلی را از لبه جدا می‌کند؛ همچنین حد فاصل هر کدام از کادرهای مستطیلی، یک درخت کاج در پس‌زمینه اخرایی‌رنگ، طراحی و اجرا شده است.

۱۳. ظرف بعدی، بشقابی با نقاشی زیرلعاب واقع در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن با پایه حلقه‌ای مقعر که به شماره ۱۹۰۵-۱۱۲۹ به ثبت رسیده است. در سطح داخلی بشقاب مورد پژوهش، یک قاب هشت ضلعی با تزئینات کاملاً ساده که در دایره بیرونی آن گل‌های چهارپر در بین کادر مستطیلی قرار گرفته، با نوارهایی تزئینی در لبه بیرونی تزئین شده که متعلق به سده ۱۳ ه.ق. است (شکل ۱۳).

کاسه‌ها

۱۴. کاسه بزرگ بدل چینی با نقوش رنگارنگ در موزه ملی ایران به ارتفاع ۲۰ سانتی‌متر به شماره ثبت ۸۳۵۲ با پایه کوتاه و لبه صاف (شکل ۱۴) با چندین نقش مجلسی بزم و شکار. آلات موسیقی این مجالس عبارت هستند از؛ کمانچه، دایره زنگی و شیپور. زیر لبه قدح، با یک ردیف گل و برگ و پرنده تزئین شده است و بر بدنه آن، صحنه‌های جشن شامل؛ آکروبات بازی، رقص و موسیقی در میان نقوش گل و گیاه نقش شده‌اند. نقوش بدنه خارجی عبارت هستند از؛ تصویر زن و مردی در حال کشیدن قلیان و در حد فاصل آنها، تصاویر دو ساختمان، صحنه شکار و مجلس رقص. تزئینات دیگری از قبیل؛ گل و گلدان، شاخ و برگ‌های گیاهان و در میان آنها پرندگان نیز در بخش درونی ظرف نقش شده‌اند. این قدح متعلق به قرن ۱۳ ه.ق. و در کاشان ساخته شده است (کامبخش فرد، ۱۳۸۹: ۴۹۰).

۱۵. کاسه کوچک نقاشی‌شده زیرلعاب واقع در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن با پایه بلند مقعر به ارتفاع ۱۰ سانتی‌متر و شماره ثبت ۱۸۸۳-۱۱۱۹ (شکل ۱۵). ظرف مورد نظر،

شکل ۹. کوزه بدون لعاب (موزه آبگینه، ۱۳۹۵)

شکل ۱۰. بشقاب با نقاشی چند رنگ، موزه ارمیتاژ (URL: 1)

شکل ۱۱. بشقاب سفالین لعاب‌دار چند رنگ (موزه آبگینه، ۱۳۹۵)

شکل ۱۲. بشقاب سفالین لعاب‌دار چند رنگ (موزه آبگینه، ۱۳۹۵)

با نقوش انتزاعی در داخل قاب در بدنه خارجی و داخلی و هاشورهایی در لبه‌های بیرونی و همچنین کناره‌های داخلی، تزئین شده که متعلق به قرن ۱۳ ه.ق. است.

کشکول‌ها

۱۶. کشکول به رنگ‌های آبی، قهوه‌ای و سیاه با نقاشی زیرلعاب واقع در موزه ارمیتاژ روسیه به شماره ثبت VГ-2707 با ارتفاع ۱۲ سانتی‌متر، مشتمل بر نقش مردی سوار بر اسب، در حالی که پشت سر او فردی که به‌لحاظ ابعاد از فرد مرکز تصویر کوچک‌تر ترسیم شده، دیده می‌شود. مرد، پوشش کت‌مانندی به رنگ آبی و تاجی بر سر دارد و برای تزئین بدن اسب، از رنگ سیاه استفاده شده است. با توجه به متن کتیبهٔ لبهٔ بیرونی می‌توان دریافت که این کشکول، به فرقه دراویش ارتباط دارد. در متن کتیبه آمده؛ در آن محفل که درویشان شراب مشق می‌نوشند. شکل این ظرف، از کشکول‌های فلزی صفوی پیروی می‌کند، اما شیوه ترسیم پیکره‌ها کاملاً قاجاری است (شکل ۱۶). این کشکول، متعلق به سده ۱۳ ه.ق. است.

۱۷. نمونه دیگری از کشکول با زمینه نخودی، واقع در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران به ارتفاع ۱۴/۳ سانتی‌متر به شماره S355. تزئین بدنه شامل؛ گل هشت‌پر و گل‌های شاه عباسی پیازی‌شکل متقارن که در دور تا دور بدنه خارجی به‌صورت یک در میان در زمینه‌ای از لعاب آبی‌رنگ تزئین یافته‌اند (شکل ۱۷). رنگ‌های به‌کار رفته در اجرای نقوش، دارای طیف لاجورد، اُکر، قرمز، زیتونی و سبز هستند. لعاب این کشکول، دارای حفره‌ها و حباب‌های فراوانی بوده که به‌دلیل عدم تطابق بین لعاب و بدنه صورت گرفته و دارای ترک‌های شبکه‌ای و ریزترک‌های فراوان است. همچنین، یک بیت شعر از خیام در دو طرف لبه بیرونی با مضمون؛ این کوزه چون من عاشق زاری بوده است - در بند سر زلف نگاری بوده است، تزئین شده است.

شکل ۱۳. بشقاب با نقاشی زیرلعاب، موزه ویکتوریا و آلبرت لندن (URL: 2)

شکل ۱۴. کاسه سفالی (موزه ملی ایران، ۱۳۹۵)

شکل ۱۵. کاسه با تکنیک زیرلعاب، موزه ویکتوریا و آلبرت (URL: 2)

شکل ۱۶. کشکول با تکنیک نقاشی زیرلعاب، موزه ارمیتاژ (URL: 1)

شکل ۱۷. کشکول با زمینه نخودی (موزه آبگینه، ۱۳۹۵)

سایر ظروف

۱۸. بطری لعاب‌دار با زمینه نخودی به ارتفاع ۱۷ سانتی‌متر در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران به شماره ثبت S348 (شکل ۱۸)، دارای بدنه‌ای استوانه‌ای با دهانه تنگ است. نقش تزئینی شامل یک پرنده (هدهد) که در منقار، گل شاه عباسی و برگ کنگره‌دار دارد. زمینه تزئین به رنگ نخودی و نقوش به رنگ‌های فیروزه‌ای، آبی لاجوردی و سبز یشمی هستند و همچنین در قسمت نزدیک به گردن ظرف، نقش خورشید به رنگ سبز یشمی مشاهده می‌شود.

۱۹. پارچ با تکنیک نقاشی پولیکروم (رنگارنگ، چند رنگ) با ارتفاع ۱۷/۸ سانتی‌متر در موزه ارمیتاژ روسیه مربوط به قرن ۱۳ هجری به شماره ثبت VT-2446 (شکل ۱۹). بر بدنه این ظرف، شکل دو زن تزئین شده که فرد نخست با پوشش فاخرتری نمایش داده شده و هر دو با صورت‌های شبیه به هم با چشمان کشیده و ابروانی که خط انتهای آن تا کنار گوش است، تصویر شده‌اند. در جلوی فرد نخست، یک دیو شاخ‌دار که در حال تقدیم یک پرنده است، دیده می‌شود. بر لبه این پارچ، یک بیت شعر به خط فارسی از حافظ (سحر به بوی گلستان دمی شدم در باغ) نوشته شده است.

بحث و تحلیل

از بررسی ظروف سفالی قاجار و با توجه به جداول ۱ و ۲ درمی‌یابیم که هنرمند سفالگر قاجاری، بیشتر به شیوه‌های سنتی و بومی هنر خود وفادار بوده است.

نقوش و طرح‌های تزئینی به‌کار رفته روی این ظروف، شامل نقوش انسانی، حیوانی، موجودات افسانه‌ای، کتیبه‌ای، نقوش هندسی، گل‌ها و نقوش گیاهی بوده که گاه کاملاً بر مبنای شیوه طراحی صفوی (شکل ۴) و گاه کاملاً بر مبنای اصول دوره قاجار هستند (شکل‌های ۱ و ۲). نمایش گل‌ها، شاخ و برگ و میوه‌ها، هم به‌عنوان موضوع اصلی و هم به‌عنوان موضوع مکمل به‌کار رفته است. اما آنچه در این دوره منحصر به فرد است، تصاویری بوده که بدون شک تداوم فرهنگ ایران باستان را نشان می‌دهند؛ مانند تصاویر یافت‌شده از قهرمانان افسانه‌ای چون رستم (شکل ۱۰). رستم، نقشی دوجانبه دارد؛ زیرا هم به‌عنوان شخصیتی شاه‌نما و هم به‌عنوان قهرمانی مردمی ظاهر می‌شود (بختیاری و افخمی، ۱۳۹۰: ۵۰ و ۵۱).

همچنین، پاره‌ای از ویژگی‌های نقاشی‌های لاکی این دوران همچون نقش منظره (منظره‌پرداز) که از متداول‌ترین آنها، می‌توان به مناظری از باغ‌ها، چشمه‌سارها، رودها، پل‌ها، ساختمان‌ها و عمارت‌های قدیمی نظیر بناهای مذهبی و یادمان‌های مشهور شهری اشاره کرد که گاه صحنه‌هایی از حضور مردم ایلیاتی و شهری نیز در حالت‌های گوناگون دیده می‌شوند (شکل ۱۴). در کنار این ویژگی، پیکره‌های پرندگان و جانوران به‌عنوان نقش اصلی و یا به‌همراه سایر نقوش، به‌صورت پراکنده و یا در داخل مدالیون‌هایی بر روی سطح قلمدان‌ها نقش بسته‌اند. حیوانات معمولاً در حالت‌هایی نظیر چریدن، جنگ و گریز، گرفت و گیر و...، به‌عنوان موضوع اصلی و یا به‌عنوان جزئی از تصویر در بین نقوش شکارگاهی، ایلیاتی، رزمی و... ترسیم می‌شده (شکل ۳)؛ از طرفی، انواعی از پرندگان و حیوانات در داخل مدالیون‌های کوچک‌تر در بین فضای نقوش اصلی نیز ترسیم شده‌اند. همچنین، مناظری از

شکل ۱۸. بطری با نقش پرنده (موزه آبگینه، ۱۳۹۵)

شکل ۱۹. پارچ با تکنیک نقاشی چند رنگ، موزه ارمیتاژ (URL:1)

شکار به‌خصوص شکارگاه‌های سلطنتی نیز در زمره نقوش متداول در مصورسازی قلمدان‌ها بوده که به‌کرات در سطوح مختلف قلمدان‌ها اجرا شده‌اند. در این نقوش، غالباً شکارچی به‌صورت سوار بر اسب در حالی که با تفنگ یا تیر و کمان حیوانی را نشانه گرفته و یا با شمشیر خود آن را زخمی کرده، به تصویر کشیده شده است (شکل ۱۶) (یاوری و ابتهاج همدانی، ۱۳۹۰: ۳۲ و ۳۳). می‌توان گفت که اغلب این ویژگی‌ها در سفال‌های این دوره قابل‌مشاهده هستند.

گرایش به واقع‌نمایی در نقاشی که ریشه در اواخر عهد صفوی داشت، در عصر قاجار به اوج خود رسید. تک چهره‌نگاری نیز که از اواسط دوره صفوی رواج یافته بود، در نقاشی قاجار رونقی دوباره یافت. بخشی از این رونق، زاییده علاقه شاهان و شاهزادگان قاجار به نمایش قدرت و شوکت خود در قالب نقاشی بود. رواج عکاسی نیز در برانگیختن نقاشان به رقابت با این فن و رونق بیشتر تک چهره‌نگاری واقع‌گرایانه مؤثر بود (ابراهیمی ناغانی، ۱۳۸۶: ۸۸-۸۲). در تأیید مطلب ذکرشده می‌توان گفت پاره‌ای از این ویژگی‌ها در سفالینه‌ها نیز منعکس شده‌اند؛ بدین‌سان که در سفال‌های مورد مطالعه، غالباً شاه، شاهزادگان یا رامشگران درباری تنها در برابر اُرسی یا پنجره‌ای که پرده آن به کنار جمع شده است، قرار گرفته (شکل ۱) و زنان با چهره‌ای بیضی‌شکل، ابروان پیوسته، چشمان کشیده و انگشتان حنا بسته در حالتی مخمور به تصویر درآمده (شکل‌های ۸ و ۱۹)، همگی در جامگان زربفت و مروارید نشان، غرق در جواهر و زینت‌ها تجسم یافته‌اند (عرب، ۱۳۸۶: ۲۲ و ۲۳). بیشتر تمثال‌های صورت‌شده در سفالینه‌ها، پیکره‌هایی دو بعدی و از نمای روبه‌رو (شکل‌های ۱، ۸ و ۱۶)، از شخصیت‌هایی تقریباً فاقد جنسیت هستند؛ تا آنجا که تشخیص صورت زن از مرد، تنها از روی موی صورت مردان و ابروان پیوسته و چشمان خمارآلود زنان ممکن است که آنها را با جامه‌ها و نشان‌هایی به‌دقت ترسیم‌شده پوشانده‌اند. تصاویر جانوران نیز کاملاً دو بعدی هستند (گرابار و کاوسی، ۱۳۸۷: ۹۷). در خوشنویسی این دوره نیز تلاشی توأم با شیفتگی و علاقه به تحول را حس می‌کنیم؛ اما عظمت و پویایی را نه. انگار همه چیز خیلی زود به پایان می‌رسد، به‌طوری که در هیچ‌یک از انواع خطوط، مخاطب در اثر متوقف نمی‌شود که حسرت دوره‌ای دیگر را نخورد (هاشمی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۱۳۹). ویژگی ذکرشده نیز در سفالینه‌های قاجاری (شکل‌های ۱۶، ۱۷ و ۱۹) بازتاب داشته است. نکته مهم دیگر آنکه به‌طور کلی، اگر چه جایگاه سفالگری قاجار در متون علمی کمتر شناخته شده است، اما تصویر مخدوشی که این نوشته‌ها ترسیم می‌کنند، چندان هم ناشی از عیب و نقص سفالگری این دوره نیست؛ بلکه بیشتر ریشه در مقایسه ناگزیر تولیدات قاجاری با آثار ممتاز سفالگری ایرانی دارد که طی هفت هزار سال ساخته شده‌اند. بی‌تردید، حکومت صد و پنجاه ساله قاجار اگر چه ابداعات و ابتکارات چندانی نسبت به دستاوردهای پیشین نداشته است، اما بده بستان سنت‌های ایرانی و بازارهای جهانی در قرن نوزدهم میلادی، ویژگی ممتازی به سفالگری این دوره بخشیده؛ هر چند موجب تضعیف و زوال سنت‌های ایرانی هم شده است (بلاکلنیی، ۱۳۹۴: ۱۰۱).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۱. طبقه‌بندی تزئینات به‌کار رفته در سفال‌های قاجار

انواع نقش		نمونه نقش	محل قرارگیری	موقعیت ترسیم	ماهیت طراحی	رابطه نقش و ترکیب
گیاهی	بته جقه		بدنه خارجی	تکرار یک در میان در بین نقوش اسلیمی	چکیده‌نگاری	به‌عنوان عنصری اصلی در متن زمینه
	گل‌بوته‌های خوشه‌ای		بدنه خارجی	پیرامون قاب‌های اسلیمی	چکیده‌نگاری	به‌عنوان عنصری پراکنده در نقش اصلی
	اسلیمی پیچک‌وار		در بخش‌های بیرونی به شیوه ترکیب بندی شعاعی	به‌صورت زنجیره‌ای نواری	چکیده‌نگاری	زنجیرهای ترسیمی در زمینه اصلی
	گل لاله		بدنه خارجی	به‌صورت زنجیره‌ای نواری	طبیعت‌گرایی	نقش ترسیمی که بخش وسیعی از جداره خارجی را در بر می‌گیرد
	گل آفتابگردان		کف بشقاب	به‌صورت تک	طبیعت‌گرایی	نقش اصلی است که در مرکز قرار می‌گیرد
	گل‌های چند پر		در بخش‌های بیرونی	به‌صورت تکرار	چکیده‌نگاری	نقش اصلی که در ترکیب با گل‌های لاله و اسلیمی به‌کار رفته است
	گل قاجاری		بخش بیرونی درپوش کوزه	تکرار حد فاصل دو پرنده	چکیده‌نگاری	عنصری اصلی در جداره بیرونی درب گلدان
حیوانی	آهو، گوزن و سایر چهارپایان		جداره خارجی	تکی یا گروهی در حال گریز یا ایستاده	طبیعت‌گرایی	نقش اصلی که در مرکز ظرف قرار می‌گیرد

ادامه جدول ۱. طبقه‌بندی تزئینات به‌کار رفته در سفال‌های قاجار

انواع نقش		نمونه نقش	محل قرارگیری	موقعیت ترسیم	ماهیت طراحی	رابطه نقش و ترکیب
حیوانی	خرگوش		نمای بیرونی	به‌صورت تکی در حال حرکت	طبیعت‌گرایی	نقش اصلی که در مرکز ظرف قرار می‌گیرد
	پرندگان		جداره خارجی	تکی یا گروهی نشسته یا در حال پرواز	طبیعت‌گرایی	گاهی به‌عنوان نقش اصلی در مرکز تصویر و گاهی به‌عنوان عنصری پراکنده در نقش اصلی
انسانی	زن و مرد		نمای بیرونی	غالباً به‌صورت تنها در میان قاب‌های اسلیمی	واقع‌گرایی	نقوش انسانی به‌عنوان عناصر اصلی تزئینی، در متن زمینه اصلی و در ترکیب با عناصر گیاهی در داخل قاب‌های اسلیمی یا به‌صورت تنها به‌عنوان بازگوکننده متن روایت صحنه به‌کار رفته‌اند
افسانه‌ای	اژدها		در بدنه خارجی و کف بشقاب	به‌صورت تکی	چکیده‌نگاری	نقش اصلی بوده که در ترکیب با نقوش پرکننده به‌کار رفته است
	موجودات ترکیبی		در مرکز بیرونی کوزه	به‌صورت جفت در حال نبرد	نمادین	نقش اصلی است که لابلای آن، نقوش گیاهی، صحنه را پر کرده‌اند
هندسی	مدالیون گلابی‌شکل	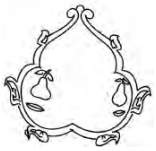	جداره بیرونی گلدان	به‌صورت جفت در حالت قرینه	تزئینی	در ترکیب با عناصر گیاهی، نقش پرکننده دارد
	ترسیم‌های انتزاعی		بر لبه‌های خارجی و داخل کاسه	به‌صورت زنجیره‌ای	ترسیمی	به حالت زنجیره، نقش پرکننده دارند
نوشتاری	کتیبه‌های ترسیمی		کناره‌های بیرونی	به‌صورت کلمات مجزا	نوشتاری	بخشی از نقش اصلی است

(نگارندگان)

جدول ۲. مقایسه شکل بدنه، ترکیب‌بندی و نوع نقش‌مایه در سفال‌های قاجار

ترسیم بدنه	تصویر نقش متن	شیوه ساخت	محل نگهداری	نقش‌مایه	ویژگی خاص قاجاری (ترسیمی)
		زیرلعابی	موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران	چهار شاهزاده قاجاری (دو مرد و دو زن) در داخل قاب‌های تزئینی	شیوه ترسیم نقوش و پیکره‌ها، قاجاری است
		زیرلعابی	موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران	زنجیره‌ای ترسیمی از گل‌های لاله، گل‌های شش پر و نقوش اسلیمی به‌صورت S شکل	ترسیم نقوش گیاهی (اسلیمی و ختایی) به‌صورت منظم و پر کردن فضا با عناصر گیاهی
		زیرلعابی	موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران	شش جانور پشت سر هم در میان نقوش گیاهی	شیوه ترسیم نقوش گیاهی به‌صورت اسپیرال‌های موازی تقلید از نگارگری چین
		زیرلعابی	موزه ارمیتاژ	اژدها در میان ترسیم‌های گیاهی	نقش اژدها، برگرفته از فرهنگ و هنر چین است
		سفالینه بدون لعاب	موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران	دو آهو در میان گل برگ‌ها	ویژگی‌های ظاهری قاجاری در ترسیم نقوش

ادامه جدول ۲. مقایسه شکل بدنه، ترکیب‌بندی و نوع نقش‌مایه در سفال‌های قاجار

ترسیم بدنه	تصویر نقش متن	شیوه ساخت	محل نگهداری	نقش‌مایه	ویژگی خاص قاجاری (ترسیمی)
		سفالینه بدون لعاب	موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران	دو خرگوش در حال جست و خیز در میان گل و بوته‌ها	ویژگی‌های ظاهری قاجاری در ترسیم نقوش
		زیرلعابی	موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران	نقش چهار بته جقه در میان نقوش اسلیمی	ویژگی‌های ظاهری قاجاری در ترسیم نقوش
		زیرلعابی	موزه رضا عباسی	زن چنگ‌نواز در داخل یک قاب تزئینی	رنگ‌آمیزی و نحوه ترسیم نقوش، کاملاً قاجاری است
		سفالینه بدون لعاب	موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران	دو جانور ترکیبی در متنی از برگ بوته‌ها	ویژگی‌های ظاهری قاجاری در ترسیم نقوش
		زیرلعابی	موزه ارمیتاژ	جنگجوی در حال نبرد با اژدها	شیوه ترسیم پیکره‌ها، قاجاری است
		زیرلعابی	موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران	نقشی شبیه به شمسه در مرکز بشقاب	طرح و نقش و شیوه ترسیم نقوش، کاملاً قاجاری است

ادامه جدول ۲. مقایسه شکل بدنه، ترکیب‌بندی و نوع نقش‌مایه در سفال‌های قاجار

ترسیم بدنه	تصویر نقش متن	شیوه ساخت	محل نگهداری	نقش‌مایه	ویژگی خاص قاجاری (ترسیمی)
		زیرلعابی	موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران	ترسیم گل آفتابگردان در مرکز بشقاب	طرح و نقش و شیوه ترسیم نقوش، کاملاً قاجاری است
		زیرلعابی	موزه ویکتوریا و آلبرت	نقوش انتزاعی به شکل گل	متأثر از نمونه‌های مشابه دوران صفویه
		زیرلعابی	موزه ملی ایران	صحنه‌های متفاوت از زندگی دوره قاجاری	این‌گونه ظرف‌ها تنها در دوره قاجار ساخته شده و دارای ویژگی‌های تزئینی خاص دوره قاجار بوده و نمونه مشابه صفوی ندارند
		زیرلعابی	موزه ویکتوریا و آلبرت	ترسیم گل‌های چهار پر در کناره موزه ویکتوریا و آلبرت داخلی و گستره خطوط در لبه‌های بیرونی	متأثر از نمونه‌های مشابه دوران صفویه
		زیرلعابی	موزه ارمیتاژ	فرد سوار بر اسب همراه با خدمتکار	نقش بیرونی ظرف و شیوه ترسیم آن، کاملاً قاجاری است
		زیرلعابی	موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران	ترسیم گل‌های هشت پر و شاه عباسی	نقش بیرونی ظرف و شیوه ترسیم آن، کاملاً قاجاری است
		زیرلعابی	موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران	هدهد در حال پرواز با برگ ترسیمی در منقار	شیوه ترسیم نقوش، قاجاری است
		زیرلعابی	موزه ارمیتاژ	دو زن همراه با تصویر دیو	شیوه ترسیم پیکره‌ها، قاجاری است

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

در جمع‌بندی نتایج حاصل از مطالعه نمونه‌هایی از سفالینه‌های دوران قاجار، می‌توان گفت بر خلاف تصوری که در رابطه با وضعیت صنعت سفال‌سازی این برهه از تاریخ کشورمان وجود دارد، در طی این دوره، سفالگری نه‌تنها به حیات خود ادامه داده، بلکه به احیای بعضی از روش‌های ساخت و تزئین سفالگری دوران گذشته پرداخته و نیز در نقش‌مایه‌ها و مضامین، به ابداعاتی تازه دست یافته که مختص به دوران قاجار هستند. نتایج مطالعه سفال‌های قاجار نشان داده در این دوره، ظروف سفالی هم به‌صورت کاملاً ساده و فاقد لعاب با پوشش معمولی و هم با لعاب همراه با تزئینات فراوان مشاهده می‌شوند که این تفاوت می‌تواند متأثر از مراکز سفالگری مختلف، حامیان درباری، سفارش‌دهنگان و طبقات مختلف جامعه باشد. از مهم‌ترین منابع الهام ساخت این سفال‌ها، می‌توان به سه جریان سنت‌گرا، تجددطلب و مردمی اشاره کرد که به‌خوبی در هنر سفالگری این عصر بازتاب داشته است. در طراحی سفال این دوره، نقوش گیاهی و انسانی به‌عنوان اسلوب طراحی اصلی، از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار هستند. به‌علاوه، موضوعی که جالب توجه می‌نماید اینکه عموماً تصویرگرایی نقوش انسانی اغلب به شیوه واقع‌گرایی توأم با ترکیبات هندسی و گیاهی به شیوه طبیعت‌گرایی، همراه با طیف رنگ‌های پرتلالو و درخشان به‌کار رفته است.

به‌طور کلی، نقش‌مایه‌ها و نقوش سفالینه‌های دوران قاجار علی‌رغم تأثیر از شرایط سیاسی و اجتماعی، در کنار ابداعات و نوآوری‌هایی که داشته، بازگشتی به سنت‌های گذشته ایرانی در آنها دیده می‌شود؛ سنت‌هایی که در معرض فراموشی بوده یا هنرمند در قالب تمثیل، سعی در استفاده از این مضامین داشته است و در سفال‌ها، چهره‌های شاه و شاهزادگانی دیده می‌شوند که نوع نمایش آنها با دوره‌های گذشته فرق می‌کند؛ نمایشی که به نظر می‌رسد متأثر از نگارگری و رواج سبک‌ها و الگوهای اروپایی به هنر دوران قاجار است. به‌کارگیری رنگ‌های گرم و شاد، رعایت برخی از الگوهای هنری از جمله؛ اصل پرسپکتیو مقامی، نمایش چهره‌ها از سه طرف، ترکیب‌بندی، تأثیرپذیری از حجارهای این دوران، نمایش صحنه‌های روزمره زندگی، علاقه به کشیدن نقوش انسانی بزرگ در مرکز تصویر، وجود اشعار فارسی، صحنه‌های اساطیری، وجود سفالینه‌هایی که به‌نوعی در رابطه با یک فرقه خاص بوده (کشکول)...، همگی از ویژگی‌های سفالینه‌های مورد مطالعه دوران قاجار هستند. در این دوران، در کنار سفالینه‌هایی که به طرزی خوب و با رنگ‌ها و گل و بوته‌های زیبا در قالب ترنج‌ها و اسلیمی طراحی شده، سفالینه‌هایی نیز دیده می‌شوند که به‌صورت ابتدایی کار شده و نقش‌مایه‌ها به نظر می‌رسد نه با لعاب، بلکه با رنگ روغن اجرا شده و دارای ضعف تکنیکی در پخت و اجرای نقوش بوده که به نظر می‌رسد افول صنعت سفالگری دوران قاجار را نشان می‌دهند؛ افولی که ورود کالاهای لوکس غربی و ضعف اقتصادی می‌تواند در کنار غرب‌زدگی حامیان جدید این صنعت، ریشه‌ها و عوامل آن باشند. در پایان آنکه، گر چه پس از حمله افغان‌ها و فروپاشی دولت صفوی، بسیاری از مراکز سفالگری از بین رفته، اما با روی کار آمدن پادشاهان قاجار، این حامیان جدید به‌دلایل سیاسی و شاید علاقه به حفظ و احیای هنرها و صنایع گذشته، شروع به پشتیبانی از هنرمندان نموده و موجب خلق آثار هنری زیبا و احیای فرم‌ها و سبک‌های فراموش‌شده گذشته شده‌اند. سفالگری این دوران در عین اینکه هنری درباری بوده که فرم‌ها و نقوش و موضوعات گذشته را نشان داده، دارای بعد مردمی و مربوط به طبقات مختلف اجتماع بوده و صحنه‌ها و موضوعات عامیانه را منعکس کرده است.

حاصل سخن آنکه سفال‌های دوران قاجار به‌خوبی بازتابی از شرایط آن دوران را برای ما بازگو می‌کنند؛ شرایطی که ورود صنعت و مدرنیته در کنار حفظ سنت‌های گذشته، تضادی را در هنرهای این دوران ایجاد نموده است. نمایش چهره‌ها و حالات با تأثیرپذیری از شرایط اروپایی و حاکمانی که سعی داشته در ظاهر شبیه به فرنگیان شوند، به‌خوبی در کنار مضامین سنتی ایرانی در تضاد با یکدیگر در این سفالینه‌ها نمایش داده شده‌اند. نشان دادن زنان با لباس‌های پرچین بلند که در پشت سر آنها یک پنجره دیده می‌شود در کنار نقوشی همچون بته جقه، یادآور فرهنگ گذشته بوده که هنرمند سفالگر به‌خوبی توانسته است در تداوم و استمرار آن بکوشد. همچنین،

نوع نقوش سفالینه‌های این دوران در کنار جنبه تزئینی، دارای مفاهیم ویژه‌ای بوده که حاکی از نوع اندیشه و تفکر و دارای معانی عمیق و ژرفی است. گر چه سفالگری این دوران دارای فراز و فرود بوده و در کنار سفالینه‌های با طرح و نقوش متنوع و رنگارنگ نمونه‌هایی یافت شده که از کیفیت لازم برخوردار نیستند، با این حال، دارای جایگاه ویژه‌ای در هنر و صنعت تاریخ کشورمان بوده است که لزوم تغییر نگاه در رابطه با هنرهای دوران قاجار و نیز پرداختن و بررسی مجدد و بیشتر وضعیت هنرها و صنایع این دوران را می‌طلبد.

سپاسگزاری

در پایان، از زحمات بی‌دریغ مدیریت محترم موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران؛ سرکار خانم شهربانو جهان‌آرایی، همچنین، جناب آقایان مهدی کارخانی و هادی حسن‌زاده که مقدمات بررسی و مطالعه نمونه آثار موزه آبگینه را فراهم آوردند، کمال تشکر و امتنان را داریم.

پی‌نوشت

20. Dusseldorf Hetjens Museum

۲۱. شیوه چند رنگ، نوعی تزئین است که نقوش رنگارنگ از پرندگان، حیوانات، گل‌ها، انسان‌ها و غیره بر زمینه‌ای از لعاب سفید، آبی یا فیروزه‌ای اجرا می‌شوند و در نهایت، پوششی از لعاب شفاف روی آن قرار می‌گرفت (دیماند، ۱۳۸۹: ۱۸۲).

22. Polychrome painting

منابع و مآخذ

- ابراهیمی ناغانی، حسین (۱۳۸۶). جلوه شکل انسان در نقاشی دوره قاجار. *گلستان هنر*، سال سوم (۹)، ۸۸-۸۲.
- اسکارچیا، جیان روبرتو (۱۳۷۶). **هنر صفوی، زند، قاجار**. ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول، تهران: مولی.
- بختیاری، پردیس و افخمی، رضا (۱۳۹۰). هنر ایران عصر قاجار. *کتاب ماه هنر*، (۱۶۲)، ۵۷-۵۰.
- بلاکلنیی، ایوان سانتو (۱۳۹۴). **هنر ایران عصر قاجار در مجموعه‌های مجارستان (۱۳۴۳-۱۲۱۰ق.)**. ترجمه طاهره رضازاده، چاپ اول، تهران: مؤسسه تألیف ترجمه و نشر آثار هنری«متن».
- بلر، شیلا و بلوم، جاناتان (۱۳۸۱). **هنر و معماری اسلامی ۲**. ترجمه یعقوب آژند، چاپ سوم، تهران: سمت.
- پوپ، آرتور اپهام (۱۳۸۷). **سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز (سفالگری، خوشنویسی و کتیبه‌نگاری)**. ترجمه نجف دریابندی و دیگران، چاپ اول، جلد ۴، تهران: علمی و فرهنگی.
- توحیدی، فائق (۱۳۸۷). **فن و هنر سفالگری**. چاپ ششم، تهران: سمت.
- حسینی، سید هاشم (۱۳۹۰). جلوه‌هایی ناب از هنر سفالگری عصر قاجار. *نشریه هنرهای زیبا – هنرهای تجسمی*، ۴ (۴۷)، ۵۵-۴۵.
- خلیلی، ناصر و ورنویت، استفان (۱۳۸۳). **گرایش به غرب (در هنر قاجار، عثمانی و هند)**. ترجمه پیام بهتاش، چاپ اول، جلد ۶، تهران: کارنگ.
- دیماند، موریس اسمون (۱۳۸۹). **راهنمای صنایع ایران**. ترجمه عبدالله فریار، چاپ چهارم، تهران: علمی و فرهنگی.
- عرب، سمیرا (۱۳۸۶). نگاهی به تأثیر نقاشی اروپایی در ایران. *مجله رشد آموزش هنر*، (۹)، ۲۷-۲۰.
- فهروری، گزا (۱۳۸۸). **سفالگری جهان اسلام در موزه طارق رجب کویت**. ترجمه مهناز شایسته‌فر، چاپ اول، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- قاسمی، زهرا و شیرازی، علی اصغر (۱۳۹۱). بررسی تأثیرات شیوه‌های ساخت و تزئین ظروف سفالی و سرامیکی صفوی بر نمونه‌های ساخته‌شده در دوره قاجار. *فصلنامه علمی پژوهشی نگره*، ۷ (۲۴)، ۸۴-۶۶.
- کامبخش فرد، سیف‌الله (۱۳۸۹). **سفال و سفالگری در ایران (از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر)**. چاپ چهارم، تهران: شمشاد.

- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۹). **پیشینه سفال و سفالگری در ایران**. چاپ دوم، تهران: نسیم دانش.
- گرابار، الگ و کاوسی، ولی‌الله (۱۳۸۷). تأملی در هنر قاجاری و اهمیت آن. *مجله گلستان هنر*، (۱۴)، ۹۸-۹۵.
- لمبتون، آن. ک. س. (۱۳۸۵). **سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام**. ترجمه یعقوب آژند، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران (۱۳۹۵)، موزه رضا عباسی (۱۳۹۵)، موزه ملی ایران (۱۳۹۵).
- واتسون، الیور (۱۳۹۰). **سفال زرین‌فام ایرانی**. ترجمه شکوه ذاکری، چاپ دوم، تهران: سروش.
- هاشمی‌نژاد، علیرضا (۱۳۹۳). **سبک‌شناسی خوشنویسی قاجار**. چاپ اول، تهران: مؤسسه تألیف ترجمه و نشر آثار هنری «متن».
- یاوری، حسین و ابتهاج همدانی، هلیا (۱۳۹۰). **سیری در قلمدان‌های لاکی روغنی ایران**. چاپ اول، تهران: آذر.

- URL 1: http:// www.hermitagemuseum.org (access date:6/11/2017)
- URL 2: http:// www.van.ac.uk (access date:6/11/2017)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Received: 2019/02/19
Accepted: 2019/11/16

Analyzing the Archaeology of Patterns and Decorations of Qajar Wares (Emphasizing on existing samples in Iran's Glassaware and Ceramic›s Museum)

Esmail Nasri* **Hesam Aslani****

Abstract

Qajar pottery in regard to methods of making, decoration and patterns which has indexes and components, many similarities and differences with its earlier period of time has been paid less attention. Studying the pottery of the Qajar era, in addition to being familiar with the dominant culture of this era, reveals the ways of decorating and making, especially regarding the patterns as the main decorative elements on ware. This research has been carried out in order to analyze a number of Qajar wares and the ways of decorating pottery. Accordingly, the purpose of the present paper is to familiarize with different patterns used on pottery being studied, and classifying these patterns. Nineteen samples were chosen by referring to Iran's Glassware and Ceramics museum and searching in the websites of foreign museums. Descriptive-analytical method was used to carry out the research and the necessary information was gathered through library and field research method. In this sense, all of the samples were first collected through field and document research methods, then they were introduced, analyzed, and their decorative patterns, characteristics, and their specific indicators were extracted and classified. The results of the study shows that Qajar pottery is influenced by the earlier pottery styles, in addition it achieves the innovations in this regard.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Key words: Pottery, Qajar Period, Patterns and Decorations, Iran's Glassaware and Ceramic's Museum

* M.A, Faculty of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan, Iran
** Assistant Professor, Faculty of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan, Iran.